

MICHAŁ KOWALIK

PISANKI Z ZIEMI CHEŁMSKIEJ NA TLE PISANEK
Z OBSZARU LUBELSZCZYZNY

WSTĘP

Dla wielu kultur na świecie jajko jest przedmiotem symbolicznym. Zawiera w sobie różne elementy znaczeniowe, odnoszące się na przykład do żywiołów natury (ogień – żółtko, woda – białko, skorupka ziemia, pęcherzyk wewnątrz – powietrze). W wymiarze religijnym częstą konotacją znaczeń jest symbolika nawiązująca do mitów stwarzania świata z jaja. To ono jest prapoczątkiem wszechrzeczy, a świat czy istoty boskie powstają z niego tak, jak pisklę wykluwa się ze skorupki. Jajko jest także symbolem odradzającego się życia, natury po okresie zimowego zamarcia, a także zmartwychwstania, jak ma to miejsce w religii chrześcijańskiej¹. Tak więc jajko już samo w sobie jest klasyfikowane jako przedmiot szczególny, po ozdobieniu – zabarwieniu jego skorupki na dany kolor czy pokryciu jej wzorami – zyskuje jeszcze większą moc obrzędową. W wierzeniach wielu kultur zdobione jajko, czyli określające zbiorczym słowem pisanka, ma moc ochronną. Odpędza złe moce (demony, nie-szczęścia, klęski), może stanowić amulet, apotropejon², czy dar obrzędowy o szczególnym znaczeniu. Wymienionych funkcji jest oczywiście znacznie więcej, wszystko zależy od panujących na danym terenie zwyczajów.

Od czasów najdawniejszych aż po dzień dzisiejszy w Polsce powstało kilkanaście technik zdobienia jaj. Najstarszym sposobem jest barwienie na jeden kolor. Następ-

¹ K. Kraczoń, *Pisanki*, Lublin 2017, s. 6–7.

² J. Kuchta, *Relikty przedchrześcijańskich kultów, wierzeń i obyczajów religijnych na terenie Wielkopolski. Propozycja szlaku turystyczno-kulturowego*, „Turystyka Kulturowa” 2012, nr 7, s. 21–44.

ną jest technika batikowa, kolejne to oklejanki, drapanki³, malowanki, zaś najmłodsza to technika rzeźbienia (ażurowego) i decoupage z użyciem różnych materiałów, takich jak ozdobne folie czy koraliki.

PISANKI, KRASZANKI, DRAPANKI
– CHARAKTERYSTYKA I ODRĘBNOŚCI TECHNIK ZDOBIENIA JAJ

Przyjęło się, że zdobione jajka, bez względu na technikę, określamy mianem pisanek. Jest to uogólnienie służące rzecz jasna uproszczeniu komunikacji interpersonalnej, aby uniknąć niepotrzebnych uszczegółowień, jeśli nie jest to wskazane (w tekście przy dokładnym omawianiu technik pojawiają się odpowiednie określenia, natomiast przy zbiorczej charakterystyce jest używane słowo pisanka). Jednakże dla specjalistów zajmujących się tą dziedziną sztuki ludowej w wymiarze naukowym, jak również i samych twórców pisanek, istotne jest prawidłowe nazewnictwo i pogrupowanie nazw, w szczególności, jeśli omawiana jest konkretna technika. Pozwala to również na przybliżone określenie obszaru, z którego dana pisanka pochodzi na podstawie określonych przez badaczy regionów, w których np. charakterystyczną i wiodącą była technika pisanek batikowych, oklejanek czy drapanek. Jest to również ważne dla osób związanych z danym terenem, dla których istotne są kwestie regionalizmu i świadomości kulturowej w kontekście swojego pochodzenia lub związków emocjonalnych posiadanych z danym regionem. Dla przykładu twórcy i znawcy kroszonek opolskich zawsze podkreślają, że nazwa ta pochodzi z gwary i oznacza zdobione jajko. Osobom niezwiązanym z tym regionem kulturowym (czyli Opolszczyzną) może się ona natomiast skojarzyć z kraszankami, czyli jajkami w jednym kolorze. I choć źródłosłów obu słów jest ten sam, czyli krasić – zdobić, to zamiana dwóch liter: a na o wskazuje już znaczące różnice.

W tekście będą poruszane zagadnienia dotyczące pisanek z obszaru Lubelszczyzny, stanowiących tło i materiał komparatystyczny dla głównego omawianego regionu, czyli Chełmszczyzny. Oba obszary zostały wybrane nieprzypadkowo, ponieważ wykazują cechy wspólne, jak i rozłączne, co pozwala na zestawienie i analizę porównawczą, a także wyodrębnienie cech szczególnych dla Chełmszczyzny w porównaniu z obszarem znacznie rozleglejszym, czyli Lubelszczyzną, na której występuje kilka subregionalnych odmian pisanek.

W analizach zebranego materiału skupimy się głównie na pisankach batikowych jako najczęściej wykonywanych na wskazanych obszarach. Techniki pokrewne,

³ Możemy używać różnych określeń dla techniki rytowniczej, jak: drapanka, wydrapywanka, a na Śląsku będzie to dla odmiany kroszonka.

np. technika rytownicza, czyli drapanka, których ornamentyka bazuje w dużej części na wzorach batikowych, zostaną omówione nieco mniej dogłębnie ze względu na ich znacznie krótszą historię wykonywania, a także ich występowanie jedynie na kilku niewielkich obszarach Lubelszczyzny (w tym ziemi chełmskiej), ale nie jako zjawisko charakterystyczne dla całego regionu lubelskiego. Na podstawie literatury przedmiotu i analizy zbiorów pisank z Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie powstała analiza przedstawionych zagadnień. Ważnym źródłem informacji do opracowywania tekstu stała się także długoletnia praktyka autora jako twórcy pisank batikowych, np. w zakresie procesu barwienia czy przygotowania narzędzi pisankarskich.

PISANKI Z LUBELSZCZYZNY

Omawiany obszar, czyli Lubelszczyzna, jest niezwykle bogaty kulturowo. Przez wieki położenie na styku kultur i na drodze szlaków handlowych sprzyjało powstawaniu odrębności i nowych form artystycznego wyrazu. W wymiarze kulturowym nie możemy mówić o jednolitym charakterze regionu lubelskiego, bo takowy nie istnieje. Lubelszczyzna jest obszarem zróżnicowanym, posiadającym jednak cechy wspólne. Możemy wyróżnić charakterystyczne subregiony etnograficzne, np. krzczonowski, chełmski, biłgorajski (czyli skrótowo mówiąc, różne ośrodki kulturowe Lubelszczyzny)⁴, które to wytworzyły nieco odrębne od terenów sąsiadujących typy ubioru, często także elementy dialektu gwarowego i swoiste formy artystyczne objawiające się np. w ornamentyce haftów czy właśnie wzorów pisankarskich. Wspólne dla całego regionu lubelskiego, w tym także Chełmszczyzny, jest z pewnością sfera znaczeniowa. Pisanki z tego terytorium stanowiły nieodłączny element świąt wielkanocnych (rekwizyt obrzędowy). Wkładano je do koszyczka, by wraz z innymi pokarmami zostały poświęcone, nabierając niezwyklej mocy ochronnej. Symbolizowały nadzieję na nowe życie oraz Jezusa zmartwychwstającego z grobu⁵. Po przyniesieniu do domu ze święcenia były spożywane podczas posiłku w Wielką Niedzielę. Służyły także zabawom świątecznym, np. walcce/wybitce, czyli wielokrotnym uderzaniu się wzajemnie jajkami aż do stłuczenia jednej z nich, która przechodziła na własność zwycięzcy. Innym wariantem było także urządzenie wyścigów przy użyciu pisank do czasu, gdy któraś się nie rozbiła⁶. W wierzeniach ludowych pisanki służyły także

⁴ *Niematerialne i materialne dziedzictwo Lubelszczyzny jako podstawa rozwoju turystyki kulturowej*, red. G. Godlewski, J. Roszak, Warszawa 2016.

⁵ J. Adamowski, *Obrzędy zwyczajne i wierzenia okresu Wielkanocy z południowo-wschodniego Podlasia*, „*Twórczość Ludowa*” 1996, nr 2, s. 31.

⁶ M. Pokropek, *Ludowe tradycje Suwalszczyzny*, Suwałki 2010, s. 207.

magii ochronnej. Toczono je po grzbietach zwierząt, by uchronić je od chorób. Potłuczone skorupki dodawano do paszy, by także zapewnić im zdrowie. Istniał także zwyczaj zakopywania skorupki w ogrodzie, aby plony były obfite i zabezpieczone przed szkodnikami. Zachowane w domu pisanki miały natomiast chronić domowników od nieszczęść i złych bytów, a także przynosić dostatek⁷. Ich różnorodne funkcje o wielowiekowej tradycji przetrwały w dużej części aż do połowy XX wieku. W kolejnych latach zaobserwowano, że coraz szybciej zanikała ich funkcja obrzędowa na rzecz funkcji związanych głównie z ceremoniami religijnymi, czyli święceniem pokarmów, a także przybierającej na znaczeniu funkcji zdobniczej (od lat siedemdziesiątych XX wieku, z czym wiąże się np. szersze użycie wydmuszek jaj), dzięki czemu coraz częściej pisanki są przede wszystkim dziełami sztuki ludowej nabywanymi przez pasjonatów folkloru czy przedmiotem konkursów artystycznych.

TECHNIKI ZDOBNICZE

Dominującą techniką wykonywania pisanek we wszystkich częściach Lubelszczyzny jest technika batikowa, inaczej pisanie woskiem⁸. Jak wspomniano, jest ona jedną z najstarszych technik. Pojawiła się tuż po opanowaniu umiejętności barwienia jajek na jeden kolor, czyli tworzenia kraszanek. Dużo młodszą techniką rozpowszechnioną na niektórych obszarach jest technika wydrapywania, dzięki której powstają tzw. drapanki, często o wzorach bardzo podobnych do pisanek batikowych (czy wręcz imitujących je). Wiele jest zdobionych także ornamentami roślinnymi, przedstawieniami ptaków czy tekstami życzącymi, jak *Wesołego alleluja*, *Wesołych świąt* czy *Chrystus zmartwychwstał!* Z obserwacji rozprzestrzeniania się techniki drapania możemy zauważyć, że jest ona popularna głównie na wybranych terenach. Są to przede wszystkim ziemie krasnostawska i ziemie chełmska, natomiast znacznie częściej niż pisanki batikowe drapanki są wykonywane w miastach. Co, jak ukazują badania terenowe i przeprowadzone rozmowy z twórcami z okolic Krasnegostawu wykonującymi tego typu pisanki, wynikało ze względów praktycznych. Wosk był znacznie łatwiej dostępny na obszarach wiejskich, zaś duża zachowawczość ludu sprzyjała kultywowaniu dawnych tradycji pisanie woskiem. W miastach zaś w XX wieku nastąpił rozwój techniki rytowniczej. Nie znamy dokładnego przedziału czasowego ze względu na brak szerokiego materiału badawczego odnoszącego

⁷ T. Mędzelowski, *Skąd się wzięła wielkanocna pisanka*, „Miasto i Ludzie. Magazyn Ilustrowany” 2016, nr 12(159), s. 18.

⁸ Kwerenda przeprowadzona w Muzeum Narodowym w Lublinie w kwietniu bieżącego roku. W jego zbiorach znajduje się obecnie ponad 1600 pisanek z terenu Lubelszczyzny w przeważającej części (ok. 80%) wykonanych techniką batikową.

się do omawianej problematyki z terenów Lubelszczyzny⁹ (dla przykładu na Śląsku opolskim drapanki-kroszonki były wykonywane już w XIX wieku), ale z dotychczas zebranych informacji możemy przyjąć początek XX wieku jako okres rozpowszechnienia tej techniki. Metody zdobienia znane w innych regionach Polski, np. oklejanki czy malowanki, nie były dawnej wykonywane na obszarach Lubelszczyzny. Obecnie sytuacja ta ulega zmianie ze względu na szeroką gamę dostępnych materiałów plastycznych i metod ich wykorzystania, jak różnorodne techniki malowania pisanek, oklejania ozdobami z papieru, koralików, półfabrykatów czy pasmanterii.

Wracając do głównej omawianej techniki, to właśnie pisanie woskiem na tym obszarze, jak możemy przypuszczać, ma najdłuższą historię i również dzisiaj jest to żywotna dziedzina sztuki ludowej. Wciąż kilkunastu twórców ludowych zajmuje się pisanie pisanek, pojawiają się również nowi adepci, z czasem stając się mistrzami w swojej dziedzinie. Kwestie techniki wykonywania wzorów i wykończenia przygotowanej pisanki różnią się pewnymi szczegółami u każdej osoby je wykonującej, nie mniej jednak cechy wspólne, jak sposób kreślenia linii czy, rzecz niezwykle istotna, ornamentyki, pozostają bardzo zbliżone.

Podstawową grupę pisanek z Lubelszczyzny stanowią te z wzorami geometrycznymi, powstałymi przy użyciu pisaka kreślącego linie ciągłe. Ma on zazwyczaj kształt lejka wykonanego z blachy (miedzianej, mosiężnej, stalowej, często z przerobionych przedmiotów metalowych, np. puszek, pojemników na farby), osadzonego w ręczce z kawałka drewna o długości od 10 do 15 cm albo nieco dłuższego w zależności od preferencji konkretnego twórcy. Ostrze/lejek jest zazwyczaj oprawiane za pomocą drutu lub zostaje wbite w drewno uchwytu. Możliwym wariantem jest także wycięcie blachy tak, by tworzyć obejmę na jednym końcu patyczka¹⁰. W niektórych regionach lejek ma postać spłaszczoną i jest oprawiony w rączkę poprzez nacięcie drewna i wetknięcie go w środek, a następnie zabezpieczenie drutem, by nie wypadł podczas pracy. Takie przyrządy, tzw. pisaki lub żelazka, możemy spotkać np. w regionie krzeczonowskim. Na niektórych obszarach, jak Chełmszczyzna czy tereny północnej Lubelszczyzny, np. okolice Białej Podlaskiej, oprócz wzorów geometrycznych liniowych powstają wzory tzw. batiku kropelkowego/szpilkowego, w którym jako narzędzie do nakładania wosku używa się wbitego w patyczek gwoździka lub szpilki czy też cienkiego patyczka, dzięki czemu ornament powstaje z różnorodnych kombinacji kropek, przecinków, spirali układających się w kwiaty, gałązki czy słoneczka.

⁹ Postulatem badawczym do rozwoju badań nad sztuką ludową, a dokładniej pisankarstwem, jest przeprowadzenie badań na terenie Lubelszczyzny, aby podjąć próbę ustalenia genezy tego zjawiska i określenia nawet przybliżonego okresu powstania i rozwoju metody rytowniczej.

¹⁰ W przypadku takiego pisaka najlepiej, gdy jest to bardzo twarda blacha, ponieważ przy użyciu miękkiej przyrząd szybko się odkształca.

Jeśli chodzi natomiast o substancje, za pomocą której wzór powstaje, jest to воск pszczeli, najlepiej możliwie jak najbardziej naturalny, bez dodatku wosków roślinnych, tłuszczy zwierzęcych lub substancji ropopochodnych. W kwestii znaczeniowej воск jest substancją szczególnie cenioną, uważaną za surowiec związany z sferą *sacrum*, z którego wykonywano świece do kościoła, używano w zabiegach medycznych i magicznych¹¹. Tak więc jego użycie również wzmacniało „moc” pisanek. W kwestii praktycznej zaś воск jest substancją naturalną, nietoksyczną i ma również odpowiednie parametry, by dokładnie pokryć skorupkę, aby wzór był równy, bez przebarwień powstających przy użyciu innych substancji maskujących na etapie procesu barwienia¹².

Posiadając już przyrząd pisankarski, czyli pisak i воск (substancję maskującą), należy rozgrzać przyrząd nad płomieniem świecy lub palnika, następnie zamoczyć w wosku i tworzyć wzór. W przypadku techniki kropelkowej końcówkę pisaka moczy się w rozgrzanym w naczyniu wosku i szybko przenosi na powierzchnię jajka, tworząc ornament. Następną ważną kwestią są jajka. Tradycyjnie do wyrobu pisanek używano jajek pełnych, ugotowanych, a następnie ozdobionych. Wykorzystywano jajka kurze, kacze i gęsie (w zależności od tego, co było dostępne w gospodarstwie, najczęściej były to jajka kurze). Obecnie w użyciu są także jajka strusie czy perlicze. Do przygotowania pisanki wybierano jajka całe, bez plam i ubytków, w razie zabrudzeń biologicznych czyszczono je, by na suchej i czystej skorupce można było pisać wzór. W drugiej połowie XX wieku (lata siedemdziesiąte) do użycia wchodzi na szeroką skalę wydmuszki jajek. Dzięki temu pisanki stają się znacznie trwalsze i łatwiejsze do transportu ze względu na swoją niewielką wagę i brak wnętrza ulegającego szybkiemu psuciu.

Kwestia wzorów tworzonych na jajku przedstawia się w dwojaki sposób. Pierwszym z nich jest stworzenie zdobin tylko i wyłącznie na skorupce, bez dodatku kolorów wzoru, i zabarwienie przygotowanej w ten sposób pisanki tak, że w rezultacie otrzymujemy wzór na pisanke w naturalnym kolorze skorupki i tła, np. czarne czy bordowe. W drugim przypadku prace nad wzorem dzieli się na kilka części. Pierwszą jest narysowanie woskiem wzoru na skorupce, którą następnie barwi się np. na żółto. Następnie powtórnie rysuje się kolejną część wzoru i znów barwi się jajko w farbie, np. czerwonej, nakłada partię ornamentów i dopiero po tej czynności zanurza

¹¹ E. Wilczyńska, *Symbolika pszczół i mrówek w polskiej kulturze ludowej*, „Tekstura. Rocznik Filologiczno-Kulturoznawczy” 2013, t. 4, nr 1, s. 17–25.

¹² Przeprowadzone zostały badania, które z substancji maskujących, takich jak воск pszczeli, woski roślinne – palmowy i sojowy, parafina, stearyna, łój wołowy, najlepiej sprawdzają się w roli pokrycia skorupki tak, aby powstał wzór po końcowym barwieniu na zasadzie negatywu (czyli to, co zakryte woskiem po farbowaniu, staje się jego właściwym wzorem).

w barwnik, który będzie zdobił tło. Otrzymujemy w ten sposób pisankę z wzorem w kolorze skorupki, żółtym i czerwonym na tle czarnym lub granatowym. W drugiej sytuacji wykonanie pisanki wymaga znacznie więcej czasu, a także umiejętności technicznych i przygotowania większej liczby barwników.

Techniki barwienia można także podzielić na dwie grupy. Użycie barwników naturalnych, np. sporządzanych z surowców roślinnych, takich jak łuski cebuli, sok z buraków, wywary z roślin o zielonych łodygach, kory jabłoni itd., zaprawianych octem. W przypadku barwnika czarnego, do wywaru z kory olchy, szyszek olchowych lub kory dębu zazwyczaj dodaje się „odpadki” z kuźni (tlenki żelaza), często zmieszane z alunem, czyli różnymi solami aluminium (najczęściej chodzi o sole kwasu siarkowego w różnych wartościach). Praktycznie każda z pisankarek miała niegdyś swój przepis na sporządzenie takiej farby. Druga grupa to barwniki syntetyczne. Są to substancje chemiczne, zwykle tzw. barwniki anilinowe, czyli substancje otrzymane laboratoryjnie z pochodnych ropy naftowej. Cechują się one znacznie żywszymi barwami od tych naturalnych, mają lepszą odporność na działanie promieni słonecznych i pozwalają na szybszy proces barwienia pisanek. Oferują także nieograniczoną gamę kolorów. Pierwszą metodą uzyskania farby do pisanek z wykorzystaniem barwników syntetycznych było sporządzanie wywaru z namoczonej bibuły, którą przykładano bezpośrednio do skorupki jajka lub zanurzano w maceracie z bibuły jajka, by nadać im kolor. W późniejszych latach, wraz z łatwiejszą dostępnością gotowych barwników do tkanin sprzedawanych np. w sklepach gospodarstwa domowego, coraz rzadziej używano własnoręcznie sporządzonych farb z bibulek. Elementem łączącym obie grupy jest to, iż farba musi być zimna, najlepiej w temperaturze pokojowej, aby nie rozpuścić wosku w trakcie barwienia. Także sama kolorystyka odgrywała niebagatelną rolę. Ze względów technicznych, ale i wynikających ze sfery estetycznej, pisanki z obszarów Lubelszczyzny najczęściej były wykonywane w kolorach brązowym z łusek cebuli, czarnym, czerwonym i zielonym, a także niebieskim i fioletowym¹³. Często kolor miał określone znaczenie, jak chociażby czerwony, bardzo popularny przy pisankach ofiarowywanych w darze jako podarunek matrymonialny¹⁴. Ten kolor związany był również z symboliką świąt wielkanocnych, czyli barwą krwi i zmartwychwstania Jezusa¹⁵.

Ostatnią czynnością po ufarbowaniu skorupki jest usunięcie wosku. Najprostszą metodą polega na podgrzaniu skorupki nad płomieniem świecy, a następnie

¹³ S. Dąbrowski, *Pisanki lubelskie*, Lublin 1936, s. 18.

¹⁴ M. Kowalczyk, *Geneza i obchód Wielkanocy w Polsce. Zarys problematyki*, „Studia Elbląskie” 2020, nr 21, s. 273–293.

¹⁵ A. Derdau, *Kolor czarny, fioletowy czy też inny?*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 1968, t. 21, nr 4–5, s. 309.

wytarcie wosku kawałkiem tkaniny aż do uzyskania czystej i lekko lśniącej skorupki. Działanie to pozwala nie tylko na wydobycie wzoru spod wosku, ale zabezpiecza także powierzchnię przed starciem barw, nadaje połysk i utrwala kolory, zwłaszcza te pochodzące z barwników naturalnych.

WZORY

Nie mniej ważne jak kwestie techniczne są rzecz jasna wzory i używana kolorystyka w pisankach lubelskich. Główną cechą tej ornamentyki jest jej geometryczność. Zarówno podział jajka, jak i wzór tworzony na jego skorupce ma zgeometryzowany charakter. Im większa precyzja w kreśleniu linii przez twórcę pisanki, tym lepszy kunszt i wyższe zdolności w konstruowaniu kombinacji figur. Podstawowymi kategoriami wzorów są: geometryczne, roślinne, zoomorficzne i antropomorficzne, a także użycie formuł tekstowych, najczęściej życzących. Wiele motywów zostało zaczerpniętych z otaczającego świata. Nie brakuje symboli solarnych, jak krzyże, spirale czy swastyki. Motyw gwiazdy jest także stosunkowo częsty. Ze świata przyrodniczego odwzorowane są gałązki jodłowe, baze, liście paproci czy różne formy kwiatowe, a także pawie oczka i drzewo życia w schematycznej formie. Dodatkowymi elementami zdobniczymi są wszelkiego rodzaju układy linii i zygzaków, kropki, kratownice, modyfikacje ślimacznic, różnorodne trykwetry, linie falowane i wypełnienia konturów, tworzące powierzchnie z barwą wzoru. Do najczęstszych kolorów kreślonych ornamentów pisanek lubelskich należą: żółty, czerwony, zielony, różowy, niebieski i ich odcienie. Natomiast najczęściej spotykanymi na ziemi chełmskiej są natomiast czerwony i żółty. Obecnie analizując wytwory współczesnych twórców, sytuacja wygląda podobnie, jedyną różnicą jest natężenie kolorów, które dzięki użyciu syntetycznych barwników są bardzo intensywne.

Wiele z tych zdobin ma, jak nietrudno zauważyć, pochodzenie przedchrześcijańskie. Podobne przedstawienia odnajdujemy na ceramice czy przedmiotach codziennego użytku i tych związanych z kultem religijnym sprzed wielu setek lat. Część z nich ma swoje pierwowzory sięgające kilku tysięcy lat wstecz¹⁶. Przez wieki mimo przeobrażeń kulturowych i dużej zmiany w warstwie znaczeniowej po przyjęciu chrześcijaństwa pisanki przetrwały wraz z wieloma bardzo archaicznymi wzorami. Użycie konkretnych kompozycji zdobniczych zależało w dużej mierze od tradycji panujących na danym terenie (np. ślimacznic w okolicach Biłgoraja), zaś z drugiej strony było uzależnione od umiejętności pisankarskich danego twórcy.

¹⁶ S. Dąbrowski, *Pisanki lubelskie*, op. cit., s. 24–36.

PISANKI CHEŁMSKIE – CHARAKTERYSTYKA, TECHNIKI WYKONANIA

Ziemia chełmska charakteryzuje się znacznymi wpływami kultury sąsiadującej z polską – a mianowicie rusińskiej. Przez to pojęcie rozumiemy głównie kulturę naszych sąsiadów, tj. Białorusinów i Ukraińców zamieszkujących obecnie graniczące z Polską państwa¹⁷. Na Chełmszczyźnie wpływy te widoczne były w stroju, języku gwarowym i kodach kulturowych¹⁸ tradycji obrzędów i zwyczajów. Dużą rolę miało także wyznanie prawosławne i stanowiące pomost między prawosławiem i katolicyzmem – grekokatolicyzm. W kwestii sztuki ludowej trudno jest wyznaczyć dokładne granice czy podziały kulturowe. Tradycje wykonywania pisanek miały bowiem charakter wielokulturowy, przynależąc do różnych wyznań chrześcijańskich występujących na ziemi chełmskiej. Analizując tradycje pisankarskie omawianego regionu, należy spojrzeć na to zagadnienie z różnych perspektyw, zarówno pod względem techniki wykonania, wzorów, surowców doń użytych i obecnego stanu faktycznego tego zjawiska artystyczno-kulturowego. W kwestii zdobionych jajek z Chełmszczyzny najważniejszym wyróżnikiem była kompozycja wzoru, a także technika ich wykonania, czyli przede wszystkim batik, zaś w mniejszym stopniu technika wydrapywania¹⁹ (która także po krótko zostanie omówiona).

W pierwszej kolejności przedstawione zostaną pisanki batikowe. Na terenie Chełmszczyzny, jak podaje Stanisław Dąbrowski, występowało również określenie malowanka, a także kraska w stosunku do pisanek wyłącznie w kolorze czerwonym²⁰. Pierwszą kwestią, jaką należy rozważyć, są surowce do wykonywania pisanek. Na badanym terenie były to jajka dostępne z własnego gospodarstwa, zazwyczaj kurze, ugotowane lub surowe, a następnie pokryte wzorami. Bardzo rzadko występują pisanki na wydmuchkach, głównie są one wykonane współcześnie, np. przez Stanisławę Mąkę. Do wykonywania wzorów batikowych używano wosku pszczelego pochodzącego z własnej hodowli lub od zaprzyjaźnionych pszczelarzy. Do pisania używano pisaka, np. lejka oprawionego w patyczek, tworzących razem przyrząd każdego twórcy pisanek. Wykonywano go z kawałków blachy, gwoździ czy innych dostępnych fragmentów metalu, pozwalających na rozgrzanie go lub zamoczenie w rozpuszczonym wosku, a następnie na narysowanie rozgrzanym woskiem wzoru. Czasami używano także stalówki do pisania atramentem. Barwienie pisanek to następny etap twórczy związany z pozyskaniem i użyciem surowców naturalnych lub w późniejszym okresie

¹⁷ O. Kolberg, *Dzieła wszystkie*, t. 33, *Chełmskie*, cz. 1, Wrocław-Poznań 1964, s. 22.

¹⁸ Na przykład sposobach zachowania, przepisach i normach społecznych.

¹⁹ S. Dąbrowski, *Pisanki lubelskie*, op. cit., s. 16. Występują pisanki drapane, np. w miejscowościach Trubaków, Ossowa.

²⁰ *Ibidem*, s. 15.

syntetycznych. Najstarsze pisanki, jakie zostały opisane w dokumentach Muzeum Ziemi Chełmskiej, w którym zgromadzono największe zbiory pisanek chełmskich z różnych okresów, były wykonywane z użyciem barwników naturalnych, najczęściej w kolorze czarnym, a także brązowym z łupin cebuli w różnorodnych odcieniach. Następne z kolei są pisanki bordowe i czerwone, po nich zaś zielone, niebieskie, fioletowe i różowe. Z tych, które niestety uległy zniszczeniu, ale są wymienione w spisie pisanek z 1951 roku, można wskazać te pochodzące z okolic miejscowości Żmudź, wykonane metodą wytrawiania (octem lub sokiem z kapusty) z białym tłem²¹. Jak podaje Oskar Kolberg w *Chełmskiem*, sporadycznie używano do barwienia dzikiego krokusa, czyli szafranu²², zaś często spotykanym podczas jego badań kolorem pisanek był niebieski pochodzący z kupnego barwnika do bielizny²³. Kolejną kwestią są wzory występujące na pisanek chełmskich. Do najczęściej używanych należą: gwiazdy, krzyże, różnego rodzaju swastyki, tzw. wiatraczki, ślimacznice, motywy liniowe, wzory roślinne, czyli gałązki jodłowe, motywy bazi i kwiatów. Pojawiają się także układy kropek, kratownice, a także grabki i motywy drzewa życia. Ornament rozmieszczony jest na całej powierzchni skorupki, niezbyt gęsto, tworząc subtelny wzór z dominującą rolą kolorowego tła (w innych regionach Lubelszczyzny wzory są często dużo gęściej rozmieszczone). Kolorystyka wzorów oscyluje natomiast w następujących kolorach: żółty, zielony, różowy, czerwony, fioletowy i niebieski. Oprócz wzorów batiku liniowego występują także kompozycje wykonane techniką kropelkową. Są to głównie realizacje z jednobarwnym wzorem w naturalnym kolorze skorupki i tłem. Dominują słoneczka, kwiatki, półkola, gałązki i pojedyncze kropki oraz przecinki. Dekoracja nie jest zbyt gęsto rozłożona na pisanec. Należy dodać, że kompozycje z dwoma lub trzema kolorami wzoru są rzadkie. W przedstawionym opisie wyglądu pisanek chełmskich możemy zauważyć dużą dozę archaiczności w sposobie konstruowania zdobień, kolorystyce i technikach wykonania. Przywiązanie ich twórców do dawnych tradycji artystycznych pozwoliło na zachowanie ich unikalnej formy w minimalnie zmienionej kształcie aż po dzień dzisiejszy. Jest to szczególnie ważne dla badaczy sztuki ludowej, aby móc określić, jak pisanki ewoluowały na przestrzeni wieków oraz jakie zmiany zachodziły w technice ich wykonania i wyglądzie. W zbiorach chełmskiego muzeum przechowywanych jest kilkaset pisanek z okolic Chełma, z czego najstarsze

²¹ Spis zbiorów pt. „Dział III Zbiory Etnograficzne”, 1951, liczba eksponatów 250, w tym 130 pisanek z podziałem na dawne gminy okalające Chełm, tj. Bukowa, Krzywiczki, Olchowiec, Pawłów, Rakolupy, Rejowiec, Siedliszcze, Świerze, Turka, Wiszniewice, Wojsławice, Żmudź.

²² Jest to dość nietypowy barwnik ze względu na wysoki koszt surowca, jakim jest szafran i jego szczególne znaczenie w gastronomii.

²³ S. Dąbrowski, *Pisanki lubelskie*, op. cit., s. 19–20.

są datowane na 1940 rok²⁴. Ich stan zachowania możemy ocenić jako dobry, niewiele z nich jest uszkodzonych czy wyblakłych, choć część z nich została źle zakonserwowana poprzez pokrycie ich powierzchni tłuszczem organicznym, przez co barwa zaczyna blaknąć, a ornament zanika (w procesie jełczenia tłuszczu i pod wpływem działalności bakterii barwniki zaczynają się rozpuszczać, tworząc kleistą maź, w rezultacie niszcząc batikowy wzór). Obecnie podejmowane są działania konserwatorskie służące ich konserwacji i zachowaniu. Kolekcja pisanek jest dalej wzbogacana o nowe nabytki od twórców ludowych wciąż kontynuujących tradycje pisankarstwa batikowego swojego regionu. W tym miejscu należy zaznaczyć także występowanie techniki wydrapywania, czyli drugiej pod względem popularności metody zdobienia jaj wielkanocnych występujących na badanym terenie. Jest to znacznie młodsza sztuka zdobnicza, choć już mocno zakorzeniona w świadomości mieszkańców regionu, a obecnie wykonywana nawet na szerszą skalę niż pisanki batikowe, jak możemy zobaczyć na targu miejskim w Chełmie (obserwacja w 2024 roku, targowisko w Chełmie), gdzie na 14 stoisk z pisankami, aż 9 miało tylko i wyłącznie wydrapywanki, zaś 5 pisanek wykonane obydwiema technikami.

Wróćmy jednak do samej techniki. Jajka zdobione techniką rytowniczą powstają poprzez wydrapanie wzoru na ich powierzchni, po uprzednim zabarwieniu jej na jeden kolor. Następnie twórca zabezpiecza (lub nie) powierzchnię, nacierając ją tłuszczem lub używając syntetycznego lakieru/werniksu, aby nie rozcierać barwnika palcami po wykonanym ornamencie. Najczęstszymi kolorami są: niebieski, zielony, fioletowy, czarny, pomarańczowy i czerwony. Używane są zarówno barwniki naturalne, np. cebulnik, jak i syntetyczne, przeznaczone w szczególności do uzyskania czystego koloru niebieskiego czy ciemno-szmaragdowego²⁵. Do skrobienia używane są różnego rodzaju nożyki, brzytwy, żyletki do golenia, zastrzone kawałki blaszki wprawione w rączkę lub, jak wynika z rozmów z twórcami, coraz częściej w użyciu są nożyki do tapet, które zapewniają bezpieczeństwo przy pracy i nie kaleczą artysty tak jak żyletki. Wzory stosowane na drapankach możemy podzielić na cztery grupy. Są to ornamenty roślinne, zwierzęce, teksty życzące i zdobienia geometryczne, ale inne formą od zdobień pisanek batikowych. Zazwyczaj ornamenty roślinne starają się naśladować prawdziwe rośliny lub możliwie wiernie oddać wygląd np. piskląt czy kur. Natomiast nieco inną grupę stanowią pisanek wydrapywane ozdobione wzorem imitującym ten występujący w technice batiku.

²⁴ Z opisu zbiorów znajdującego się w księdze inwentarzowej Działu Etnografii.

²⁵ W przypadku tychże kolorów bez użycia środków chemicznych lub specjalnych receptur na barwniki naturalne, zaprawiane często toksycznymi lub trudno dostępnymi solami metali, ich uzyskanie w domowy sposób jest prawie niemożliwe. To samo dotyczy tkanin. Najlepszymi barwnikami używanymi w przeszłości były te bazujące na arsenie, ale ich użycie do zdobienia jaj nie było możliwe z powodu trujących właściwości użytych składników.

Pojawiają się wówczas różne kompozycje z użyciem ślimacznic, trykwetrów, swastyk czy gwiazd i motywów liniowych. Nietrudno jest stwierdzić, że twórcy tego typu zdobień wzorują się w swoich pracach na pisankach batikowych. Są to bardzo ciekawe prace odznaczające się dużym kunsztem wykonania; często jedynie dla specjalistów możliwe jest odróżnienie techniki batikowej od drapanek zdobionych tego rodzaju wzorami.

TWÓRCY PISANEK I PRZYSZŁOŚĆ SZTUKI PISANKARSKIEJ NA ZIEMI CHEŁMSKIEJ

W zbiorach muzeum chełmskiego zgromadzono kilkaset pisanek pochodzących z niemalże wszystkich terenów Chełmszczyzny, zaś najstarszy zachowany obiekt z wzorem kwiatowym, wykonany przez Stefanię Palczyńską, pochodzi z 1940 roku (oficjalny zapis). Prawdopodobnie niektóre z nich mogą być starsze, lecz nie jest możliwe, by określić dokładną datę ich powstania, gdyż nie zawsze znana jest osoba, która je wykonała, co byłoby sporym ułatwieniem przy datowaniu. Duża część zbioru pochodzi z lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku. Ciekawymi przykładami są pisanki wykonane przez Mariannę Majówkę. Artystka wkładała dużo staranności w kreślony wzór, wykorzystując także różne kolory, takie jak czerwony, różowy czy niebieski, aby był on atrakcyjniejszy, kontrastując z czarnym czy niebieskim tłem. W miarę możliwości zbiory są powiększane o nowe eksponaty, przekazane lub zakupione od twórców. Największym atutem tejże kolekcji jest jednak duża grupa pisanek o archaicznym charakterze, ozdobiona starymi wzorami, może niezbyt estetycznymi, ale posiadającymi dużą wartość dla badaczy, ukazując cechy dawnego stylu pisankarskiego, a także koncepcje artystyczne i stylistykę, które z czasem zatraciły, stając się towarem bardziej atrakcyjnym dla osób kupujących, hołdując nowym gustom.

Do znanych twórców pisanek zachowanych w zbiorach Muzeum Ziemi Chełmskiej należą: Helena Marczuk, Wiktoria Korniszuk, Katarzyna Skubij, Stefania Mazurkiewicz, Julia Symotiuk, Katarzyna Sokaluk, Urszula Stachniuk, Izabela Balik, Barbara i Rozalia Tiuchtiej, Maria Marszałuk, Maria Mielniczak, Olga Wróblewska, Zofia Bażan. Najlepiej znaną zaś jest Marianna Majówka, spokrewniona z twórczynią Jadwigą Majówką. Wymienione twórczynie pozostawiły po sobie ślad w zbiorach muzealnych, w których ich pisanki są przechowywane do dziś. Z biegiem czasu liczba pisankarek zaczęła spadać. Ze względu na niesprzyjającą koniunkturę i coraz mniejsze zainteresowanie ze strony młodego pokolenia pisankarstwo stało się sztuką dosyć rzadką, kultywowaną już tylko przez nieliczną grupę osób.

Na dzień dzisiejszy na obszarze Chełmszczyzny żyje kilkoro twórców pisanek. Najbardziej aktywnymi są Stanisława Mąka (technika batikowa i drapana, pisanki

wykonane z dużą dozą staranności, wprowadzone nowe wzory, np. kwiatowe, antropomorficzne, m.in. sceny pasyjne), Jadwiga Majówka (technika batikowa, wzory o archaicznej formie z ciemnym tłem i niewielką ilością kolorów użytych do tworzenia wzoru; obecnie twórczyni jest już na twórczej emeryturze), Janina Pelc (technika drapania – wzory roślinne i kwiatowe, o wysokim poziomie wykonania), Mirosław Sawicki (technika drapania – zdobienia o dużym kunszcie artystycznym, z kreatywnym wykorzystaniem wzorów roślinnych i motywów zwierząt), Piotr Czapka (technika rytownicza – ażurowa, wykorzystanie narzędzi mechanicznych do obróbki skorupki jajka, wprowadzenie nowej techniki rytowniczej i połączenia jej z ażurami w stylu richelieu). Poza tym pisanki wykonują osoby sprzedające je np. na miejskim targowisku lub na potrzeby własne i rodziny, o nieznanych dokładnie personaliach²⁶.

Jednym ze sposobów na zachowanie tej gałęzi dziedzictwa kulturowego jest prowadzenie zajęć edukacyjnych i regionalnych, a także podejmowanie inicjatyw zachęcających do samodzielnego wykonywania pisanek. Działalność propagatorską w dużej mierze prowadzi jeszcze Stanisława Mąka, czynnie uczestnicząc w różnego typu kiermaszach i tym samym promując sztukę swojego regionu. Ponadto do takich inicjatyw należy organizowany przez Miejski Dom Kultury konkurs na pisanek dla dzieci i młodzieży, na który zgłaszają się osoby wykonujące także tradycyjne pisanki. Natomiast co roku Dział Etnografii muzeum chełmskiego organizuje warsztaty dla dzieci i dorosłych z wykonywania pisanek metodą batikową. Pewnym potencjałem do aktywizacji osób tworzących pisanki różnego typu jest konkurs o zasięgu wojewódzkim, organizowany na początku przez Wojewódzki Ośrodek Kultury, a obecnie przez Centrum Spotkania Kultur w Lublinie, na który z każdej gminy z woj. lubelskiego zgłaszane są zdobione jajka (np. pisanki Stanisławy Mąki, które w 2023 roku zajęły I miejsce). Szerszy zasięg i większy prestiż może być zachętą do kultywowania tradycji pisankarskich, jeśli informacje o tego typu konkursie byłyby lepiej promowane, bowiem na dzień dzisiejszy odzew jest dość umiarkowany. Z innych działań ukierunkowanych na zachowanie i rozwój zwyczaju zdobienia chełmskich pisanek była wystawa czasowa zorganizowana w 2019 roku pt. *Chełmskie pisanki*, której otwarciu towarzyszyło wydawnictwo powystawowe. Cieszyła się ona dużym zainteresowaniem, co jest korzystnym zjawiskiem i okazją, by zachęcić uczestników wydarzenia do samodzielnego wykonania pisanek.

²⁶ Zob. *Chełmskie pisanki*, [tekst I. Sawicka, M. Podlewska-Bem, Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza], Chełm [2019].

ZAKOŃCZENIE

Reasumując, zjawisko wykonywania pisanek na terenach Lubelszczyzny jest wciąż żywe i ma szansę przetrwać mimo niewielkiej liczby twórców, ale za to bardzo aktywnych i świadomych swojej roli w zachowaniu tradycji artystycznych swoich lokalnych wspólnot. W ostatnim czasie narodził się pomysł, by wpisać na Krajową Listę Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego pisanki batikowe i drapanki jako dwa oddzielne zjawiska występujące na tym terenie, co rzecz jasna ma służyć jak najszerszemu opisowi tych tradycji i wzmocnić rozwój programów ochronnych i edukacyjnych. Jako jedne z ciekawszych przykładów pisanek są te z Chełmszczyzny, co zostało uwzględnione w obydwu projektach. Ich najważniejsze cechy charakterystyczne, czyli przejrzyste rozmieszczenie wzoru, archaiczne motywy, kolorystyka w dosyć ciemnych odcieniach i duża zachowawczość w stosunku do nowinek, zostały wskazane jako odrębne wobec wzorców sąsiednich regionów. Z innych działań, w przyszłości muzeum chełmskie planuje także stworzenie kolejnej wystawy edukacyjnej poświęconej tej tematyce, a także zorganizowanie warsztatów w nowej formule. Możemy sądzić, że przyszłość chełmskich pisanek prezentuje się w pozytywnym świetle. Podejmowane inicjatywy służą pielęgnowaniu tradycji ich wyrobu, zaś ciekawa forma i niepowtarzalny wygląd mogą być stosownym elementem ich reklamy jako wyrobów unikalnych i wartych zainteresowania. Różnorodność pisanek z obszaru województwa lubelskiego jest niezaprzeczalnie dużym atutem kulturowym, stanowiącym element dziedzictwa regionu. Są wyrazem naturalnej ludzkiej potrzeby piękna, a także przedstawieniem zwyczajów kultywowanych przez pokolenia. Cechy odrębne, jakie widzimy na przykładzie pisanek z ziemi chełmskiej, są efektem odmiennych stylów artystycznych i ich grup, ważnych dla twórców i wielu mieszkańców Chełmszczyzny.

SŁOWA KLUCZOWE:

pisanki, Chełm, sztuka obrzędowa, Wielkanoc, jajka

Pisanki batikowe z ziemi chełmskiej zachowane w zbiorach Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza – zdjęcie własność Muzeum

Pisanki batikowe wykonane przez Stanisławę Mąkę, ze zbiorów Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie

Pisanki batikowe z okolic Krzczonowa, wyk. Michał Kowalik, zdjęcie ze zbiorów autora

Изложение

Писанки из Хелмского региона на фоне писанок из Люблинского воеводства

В процессе создания культуры человек наделял смыслом различные предметы. Один из них – яйцо, продукт питания, который становится ритуальным реквизитом различных праздников, а также важным видом народного искусства. Искусство росписи пасхальных яиц очень разнообразно, но на территории, рассматриваемой в данной статье, то есть в Люблинском воеводстве и его наиболее интересном регионе – Хелмском воеводстве, чаще всего использовались такие техники, как батик и гравировка или процарапывание. На основе литературы по теме и практических знаний изготовителей пасхальных яиц проводится сравнение между Хелмским регионом, и более широкой территорией Люблинского воеводства, и указываются сходства и различия, которые можно увидеть при сравнении этих двух групп. Представлены материалы, ингредиенты и способ изготовления писанок и драпировок, а также имена мастеров, как умерших, так и тех, кто продолжает работать в настоящее время. Описаны современные усилия по сохранению наследия хелмских

писанок, а также вопросы изменения их значения в культуре и перспективы продолжения традиции с течением времени.

Слова ключевые:

писанки, Хелм, художественная обрядность, Пасха, яйца

ABSTRACT

EASTER EGGS FROM THE CHEŁM REGION AGAINST THE BACKGROUND OF EASTER EGGS FROM THE LUBLIN REGION

In the process of creating culture, man has given meaning to various objects. One of them is the egg, a food product that becomes a ritual prop of various holidays and also an important type of folk art. The art of Easter egg painting is very diverse, but in the area covered in the article, the Lublin region, and the region most interesting to us, the Chełm region, the most widespread technique was batik and the engraving technique, also known as scratching. Based on the literature on the subject and practical knowledge as creators of Easter eggs, a comparison of the Chełm region, the Easter egg subregion, is made against the background of the wider area of the Lublin voivodeship, together with the presentation of common features as well as differences that we can notice when comparing both groups. The materials, ingredients and method of producing Easter eggs and scratching eggs are given, as well as the creators, both deceased and still active. Current conservation activities for the heritage of Chełm Easter eggs are also indicated, as well as the issues of changing their meaning in culture and the prospects for continuing this tradition in time.

Keywords:

Easter eggs, Chełm, ritual art, Easter, eggs

AUTOR:

Michał Kowalik – doktorant na kierunku nauki o kulturze i religii UMCS. Twórca ludowy, przynależący do lubelskiego oddziału Stowarzyszenia Twórców Ludowych. Zainteresowaniami badawczymi są sztuka ludowa, socjologia kultury oraz etnografia. Pracuje w Dziale Etnografii Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziwicza w Chełmie.

Usługi kompleksowe